

Валентин ЛАЗУРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
(Черкаси, Україна), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Владислав ОЧЕРЕТЯНИЙ

аспірант,
кафедра історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), ocheret97@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>

Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.112>

УДК: 94:631.55](477)«1925/1929»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні українського селянського зерновиробництва у другій половині 1920-х рр., аналізі аграрної політики радянського режиму, яка призвела спочатку до гальмівних, потім до деструктивних, а згодом трагічних процесів у сільському господарстві. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності, науковості, багатфакторності та всебічності. Застосування проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, логічно-аналітичного, конкретно-пошукового методів сприяло виявленню сутності й логіки перебігу неоднозначних суспільно-політичних, соціально-економічних процесів досліджуваного періоду. **Наукова новизна** визначається залученням та опрацюванням джерел із порушеної проблеми, сучасним критичним поглядом на її осмислення. Комплексно проаналізовано весь спектр чинників: політичних, ідеологічних, адміністративних, економічних, фінансово-податкових. **Основні результати дослідження.** Розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних із розвитком зерновиробництва як основного джерела доходів українських селянських господарств у вказаний період. Проаналізовано динаміку зростання площі селянських засівів та процес зменшення кількості безтяглових і безреманентних господарств. Показано, що посилення командно-адміністративного тиску, форсований курс на індустріалізацію спричинили не просто негативні, а деструктивні процеси в господарському житті українського селянства. Дослідження дало змогу встановити, що радянська влада використала економічне зміцнення українських зерновиробників у другій половині 1920-х рр. у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селян із подальшими руйнівними для їхніх господарств наслідками задля соціального експерименту більшовиків у вигляді колгоспів. Системно висвітлено позитивні й негативні тенденції у зерновиробництві, проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки відповідних процесів та явищ у політиці радянської влади другої половини 1920-х рр., показано їх наслідки у соціально-економічній й демографічній площинах.

Ключові слова: селянське господарство, зернові культури, засівна площа, деструктивні процеси, соціальна диференціація, податкова політика.

Уже у середині 1920-х рр. успіхи у зерновиробництві як основній статті доходів українських селянських господарств сприяли їх економічному зміцненню. Радянська влада вирішила скористатися цим у власних інтересах, посиливши фінансовий тиск на селянство. Постає завдання простежити тенденції (як позитивні, так і негативні), що проявлялися у сільському господарстві в той час. Ці процеси повною мірою відображались у зерновиробництві як найважливішій його складовій.

Ряд аспектів, пов'язаних з окресленою проблематикою, вже висвітлено в історіографії. Ідеться про ґрунтовні напрацювання А.Альтермана¹, В.Марочка², В.Калініченка³. Зокрема останній провів детальний аналіз практично всіх технологічних аспектів річного циклу зерновиробництва, проаналізував насиченість селянських господарств у роки непу сільськогосподарським реманентом і машинами, здійснив важливий аналіз забезпечення їх тягловою силою. Автор довів, що з урахуванням природної родючості агроландшафтів, величезного потягу селянина до землеробської праці, його господарство у другій половині 1920-х рр. було здатне суттєво підвищити продуктивність галузі й підняти зерновиробництво до рівня дореволюційних поміщицьких економій.

Натомість А.Морозов⁴ основну увагу зосередив на аналізі широкого кола фінансово-кредитних аспектів функціонування одноосібного незалежного селянського господарства. Дослідник показав, що за принаймні нейтрального ставлення держави до основної маси українського селянства (а це на середину 1920-х рр. було середняцтво – «вищесередні», «середні», «нищесередні» господарства) воно за допомогою власних самодіяльних кооперативних організацій, які з часу виникнення в 1925–1927 рр. уже напрацювали значний досвід акумуляції та раціонального використання вільних коштів селянських господарств, могло самостійно вирішити більшість проблем, пов'язаних із різким піднесенням продуктивності не лише зерновиробництва, а й сільського господарства у цілому. Податкова політика більшовиків стосовно українського селянства почала набувати характеру відвертого фіскального визиску.

Розлогий аналіз усього комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, які безпосередньо впливали на умови функціонування українських селянських господарств періоду непу, зробив С.Кульчицький⁵. У досить широкій формі він розглянув деструктивний характер фіскальної політики радянської держави по відношенню до селянства, вказав на те, що кремлівські заходи вели не до швидкого зростання товарної частини сільського виробництва, зокрема зернових культур, а навпаки – до підриву селянського зерновиробництва. Дослідник показав весь логічний ланцюг політичних, адміністративних та економічних дій більшовицького керівництва, які на кінець 1920-х рр. після підйому зерновиробництва завели аграрний сектор економіки УСРР у глухий кут.

¹ Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлебной торговли Украины. – Х., 1928. – 44 с.; *Його ж.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х., 1929. – 92 с.

² Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – 217 с.; *Його ж.* Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.265–278.

³ Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991. – 131 с.

⁴ Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.; *Його ж.* Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). – Черкаси, 2020. – 447 с.

⁵ Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – 256 с.; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; *Його ж.* Непівська концепція «кооперативного соціалізму» // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.). – К., 2000. – С.85–114.

Певну увагу означеній проблемі приділила Л.Гриневич⁶, котра акцентувала увагу на висвітленні еволюції фіскального тиску на селянина, коли радянська влада почала дедалі більше переносити центр уваги від суто адміністративних до відверто кримінальних методів боротьби зі вродженою схильністю українського селянина до вільної землеробської праці.

У тій чи іншій формі польові або рівні їм наділи землі у другій половині 1920-х рр. були основним джерелом доходів для майже 25 млн осіб (із 31 млн населення радянської України). Адекватне відображення проблеми фінансово-кредитної та податкової політики держави стосовно українського селянства має винятково важливе значення для розуміння сутності й перебігу драматично-трагічних подій кінця 1920 – початку 1930-х рр. Ця проблематика привернула увагу таких дослідників, як П.Гай-Нижник⁷, Ю.Котик, С.Корновенко⁸, В.Лазуренко⁹ й ін. Серед іншого, фахівці висвітлили динаміку ухвалення і вплив тих чи інших законодавчих актів, які регулювали функціонування селянського господарства, показали суть не лише соціально-економічних чинників аграрної політики більшовицького режиму у другій половині 1920-х рр., а й боротьбу за владні крісла партійно-радянської верхівки.

Віддаючи належне доробку вітчизняних дослідників, слід зазначити, що ряд аспектів, безпосередньо пов'язаних із функціонуванням складного механізму селянського зерновиробництва у вказаний період, підвищення його товарності, ще потребують подальшого поглибленого аналізу та уточнення.

Із реалізацією політики непу в українському селі індивідуальні господарства поступово міцніли, їх успіхи в рільництві, як базовій галузі сільського господарства загалом, і у вирощуванні зернових культур зокрема, були досить відчутними. Необхідно відзначити динаміку зростання площі селянських засівів. У доповіді «Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства», виголошеній на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 р., відзначалося, що в 1916 р. селянські засівні площі склали 15 млн 658 тис. дес., а в 1928 р. – вже 19 млн 707 тис. дес.¹⁰ Загальні дані про засівні площі селянських господарств у 1927 р. були такими: на них припадало понад 96% усієї площі, з них 96,5% засіяно вісьмома різновидами зернових¹¹.

Основним регіоном із вирощування пшениці був український степ. Загалом за 1925–1927 рр. її виробництво у степовій смузі збільшилося майже вдвічі¹². У цьому регіоні республіки налічувалося лише чверть селянських господарств, що засівали хліб для власного споживання, решта були зорієнтовані на вирощування товарного зерна¹³. Вісім головних зернових культур (озима та ярова пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо, гречка) становили в 1927 р. 97,7% валових зборів в

⁶ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – Вип.20. – К., 2011. – С.177–192.

⁷ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.

⁸ Котик Ю.В., Корновенко С.В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.). – Черкаси, 2016. – 216 с.

⁹ Лазуренко В.М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – Черкаси, 2013. – 474 с.; Лазуренко В.М., Паскаленко В.Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси, 2011. – 346 с.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2750. – Арк.3.

¹¹ Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – С.9.

¹² Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – С.31.

¹³ Там само. – С.27.

індивідуальних селянських господарствах УСРР¹⁴. Досить часто статистика валових зборів зернових в індивідуальних господарствах містила похибку, адже селяни, небезпідставно побоюючись підвищення податків, приховували реальні показники врожайності¹⁵.

Аналіз статистичних даних свідчить, що у другій половині 1920-х рр. відсоток селянських господарств, головним джерелом доходу яких була зернова продукція, виглядав так: у лісостеповій зоні – 84,7%, у степовій – 89,1%. Навіть на Поліссі, де природно-демографічні та соціальні умови були найменш сприятливими для зерновиробництва, близько двох третин селянських господарств мали доходи від продажу зерна. Загалом по Україні частка селянських господарств, основним джерелом існування яких була зернова продукція, складала 86,1%¹⁶.

Важливим чинником, який сприяв зміцненню хазяйств і водночас визначався як показник такої ситуації, був процес зменшення кількості господарств без робочої худоби, що позначився з 1924 р., коли частка таких складала 46,4%. У 1927 р. відповідні статистичні дані визначалися у 41,7%¹⁷. Поступово покращувалася ситуація із забезпеченням селянських господарств сільськогосподарським реманентом, показники збільшення якого вказували на послідовне економічне зміцнення господарств, котрі мали можливість придбавати найнеобхідніші засоби для обробітку землі. Так, безремнанентні пересічно по УСРР у 1925 р. становили 41,9%, у 1927 р. – 37,8%; кількість селянських дворів без борон зменшилась із 34% до 25%¹⁸.

До позитивних процесів слід віднести спеціальне кредитування для збільшення кількості тяглової сили у сільському господарстві, зростання постачання різноманітних сільгоспмашин. Okремо варто відзначити активне сприяння держави зміцненню незаможних господарств. Звичайно, цільова направленість на економічну допомогу біднякам пояснювалася політичними інтересами радянської влади, яка прагнула створити міцний ґрунт для боротьби з так званим «приватництвом» на селі й переймалася створенням соціального протистояння між заможними та незаможними господарями, проте все ж маємо констатувати, що значна кількість селян була залучена до програми допомоги бідності, надання їм пільг при оподаткуванні, скасування недоплати з сільськогосподарського податку, отримання преференцій у державному страхуванні, бюджетних асигнувань на бідняцьке землевпорядження тощо. Варто відзначити й державні програми щодо забезпечення селян посівним матеріалом, наслідком чого стало зростання засівів чистосортних зернових культур. Усе це сприяло втягненню дедалі більшої кількості селянських господарств у товарне виробництво.

Постає питання: чому ж на тлі позитивної динаміки розширення перспектив нарощення зерновиробництва були хлібні труднощі? Відповідь криється як в об'єктивних, так і суб'єктивних чинниках. До перших ми відносимо те, що у другій половині 1920-х рр. зерновиробництво велося, як і раніше, здебільшого екстенсивними методами, оскільки вирощування зернових культур залежало від природних умов, засух і недостатнього застосування агротехнічних заходів¹⁹. До других слід віднести посилення командно-адміністративного тиску після перемоги Й.Сталіна в політичній боротьбі за одноосібну владу, що мало руйнівні для селянських господарств наслідки. З 1925 р., коли партійне керівництво взяло курс на індустріалізацію, одночасно

¹⁴ *Калініченко В.В.* Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – С.90.

¹⁵ Там само. – С.88.

¹⁶ *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – С.5.

¹⁷ *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років // Український агроном. – 1927. – №10/11. – С.16.

¹⁸ Два роки роботи уряду УСРР: 1926/27–1927/28: Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові Рад. – Х., 1929. – С.65.

¹⁹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – С.90.

почали набирати обертів деструктивні процеси, що негативно позначалося на економічному становищі селянства. Загалом саме по собі втілення ідей індустріалізації економіки було необхідним для подальшого зміцнення більшовицької держави, але заходи влади щодо практичної її реалізації були алогічними й недоцільними у системному розумінні.

Форсовані темпи індустріалізації вимагали термінових і масштабних джерел фінансування. Тут потрібно зробити акцент на тому, яким саме чином і за допомогою яких ресурсів сталінський режим планував утілювати свої масштабні плани. Серед джерел коштів основними були три: прибутки з промисловості, податки та збори з так званого «нетрудового населення» (торговці, промисловці, сюди ж відносилося й заможне селянство – «глітаї», «куркулі»), прибутки селян-середняків, отримані насамперед через оподаткування²⁰.

Левову частку необхідних фінансів планувалося «викачувати» доволі жорсткими методами. Як пропагандистське прикриття лунали заклики на зразок таких, що, мовляв, суто «в інтересах трудового народу» на деякий час шляхом надзвичайних заходів необхідно обмежити економічні інтереси окремих груп населення, а саме – заможної частини селянства²¹.

Розпочалося відкрите посилення процесів соціальної диференціації з метою посягати ворожнечу між різними прошарками селянства. В основі штучного створення соціальної напруги, нагнітання у середовищі селянства протистояння було прагнення применшити вагомий до цього часу вплив заможників, котрі могли (за відсутності на них жорсткого тиску) впливати на соціальну атмосферу села. Провідними в більшовицькій пропаганді стали заклики, мовляв, «заможник – це куркуль, експлуататор бідняка». Постійні апеляції до того, що необхідно «звільнити трудове селянство з-під ярма глітаїв», на практиці втілювалися у відчутний соціальний тиск на зазначену групу селянства. Відповідно, така політика ставала вагомим суб'єктивним чинником хлібозаготівельних труднощів, оскільки заможні селянські господарства в насиченні зернового ринку відігравали важливу роль, а отже за репресивної аграрної політики радянської влади опинилися в негативному економічному й мотиваційному полі. Навіть члени родин заможних селян трактувались як соціальний прошарок «експлуататорського типу», котрий априорі запрограмований здійснювати різні економічні «злочини», «заважати» та навіть «шкодити» радянській державі²².

Здрібнення селянських господарств, характерне для 1920-х рр., не могло радикально сприяти зростанню виробництва товарної продукції. Селянин, який отримав можливість із проголошенням непу бути господарем своєї землі, вкладав у власну справу не лише наполегливу працю, енергію, ініціативу, але й матеріальні ресурси. Він прагнув розширити своє господарство, проте пропаганда проти «куркульства» шкодила цьому. Будь-який господар, ще донедавна незаможний, якому вдавалося зміцнити своє господарство, хто намагався взяти в оренду землю чи використати найману працю, відразу ж отримував ярлик «куркуля».

Одним із ключових чинників, які призвели до дефіциту хлібних ресурсів, стала відверта жорсткість та агресивність податкової політики. Якщо впродовж першого періоду непу оподаткування ще якимось виконувало функції, притаманні

²⁰ Чорний І. Хлібозаготівля, політика цін і селянство // Радянський селянин. – 1928. – №11/12. – С.2.

²¹ Там само. – С.3–4.

²² Абрамуова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. – Черкаси, 2017. – С.56.

державі з ринковою економікою, то з другої половини 1920-х рр. дедалі більше трансформувалося в конфіскаційний важіль у політиці економічного примусу, а за потреби – і терору²³.

Податкова політика як інструмент тоталітарної держави все більше набирала обертів не лише раціонально-економічного, а й класового характеру, ставши складовою кардинальних економічних і соціальних експериментів²⁴. Вона не просто перетворилася на інструмент «викачування» фінансових ресурсів із селянських господарств, а й набула ознак механізму політичних маніпуляцій із селянством задля розколу його на антагоністичні соціальні групи²⁵.

Дії влади поступово призводили до соціального загострення. Активізувався процес «задобрювання» бідних господарств, яких визначено «класовою опорою на селі». Якщо 1925–1926 господарського року за ознакою маломіцності від оподаткування було звільнено 20% від усієї кількості господарств, то в 1926–1927 госп. р. цей показник було доведено до 25%. Характеризуючи «класові підходи» у законодавстві щодо сільськогосподарського оподаткування, фахівці відзначали, що 1927–1928 госп. р. був рекордним за кількістю господарств, охоплених пільгами за ознакою маломіцності.

У квітні 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) проголошено, що звільнення 35% маломіцних господарств від сільгосподатку стало одним із найважливіших досягнень радянської держави в останні роки. Водночас було визначено нове посилення сільськогосподарського податку для заможної верхівки села. З трибун лунали заклики про те, що «окремі» господарства серед маси селянства виділяються «нетрудовим характером» і розміром своїх прибутків, тому вони як «господарства глитайського типу» повинні сплачувати більші податки²⁶.

Ознайомлення зі змістом публікацій у тогочасних центральних часописах про оподаткування індивідуальних селянських господарств засвідчує, що ідеологічний чинник у цьому питанні був досить дієвим. Велася мова про те, що звільнення від податку 35% незаможних господарств цілком справедливе, а перекладання тягара оподаткування на плечі заможних власників землі доречне²⁷. У 1928 р. такі господарства під примусом були зобов'язані продати державі за досить низькими цінами до 35% власного врожаю і сплатити 45% усього сільськогосподарського податку, який накладався на село²⁸. Врешті саме цей селянський прошарок більшовицьке керівництво звинуватило у провокуванні хлібозаготівельної кризи. Проте не лише заможне селянство було невдоволене системою оподаткування, про яке постійно висловлювалося на сільських сходах, а й інші групи селян виявляли незадоволення своїм економічним становищем, що сприяло наростанню соціальної напруженості.

Було практично припинено нормальне постачання селян товарами широкого вжитку. Внаслідок втручання держави в ринкове ціноутворення на зерно дедалі частіше висловлювалося невдоволення розцінками на хліб, селяни цілком справедливо вважали їх заниженими відносно цін на промтовари. Постійними були нарікання на

²³ Котик Ю.В., Корновенко С.В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1929 рр.). – С.99.

²⁴ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – С.210.

²⁵ Лазуренко В.М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). – С.376.

²⁶ Зотів В. Класові моменти в законодавстві про сільськогосподарське оподаткування // Український агроном. – 1928. – №7/8. – С.28.

²⁷ Славгородський В. Оподаткування сільськогосподарським податком індивідуальних селянських господарств // Радянський селянин. – 1928. – №11/12. – С.10.

²⁸ Лазуренко В.М., Паскаленко В.Є. Український фермер в добу НЕПу. – С.134.

дешевизну селянської праці. Наприклад, у листах селян Вінницької округи були скарги на те, що «все треба продавати дешево, а щоб злагодити собі пальто, треба продати одну десятину землі»²⁹.

Постійний тиск на селян щодо реалізації зерна в період, найбільш вигідний державі, за низькими цінами, підтверджується тим фактом, що, наприклад, за п'ять місяців 1926–1927 госп. р. обсяги реалізованого селянством хліба збільшилися на 25–30% при зростанні вартості зерна лише на 3–6%³⁰. Тобто селянин не міг сам обирати найвигідніший період року для продажу збіжжя, а був змушений виконувати розпорядження командно-адміністративної системи, щоб не накликати на себе каральних санкцій. Це викликало хвилю нового невдоволення. Маючи можливість отримати на ринку більшу ціну, власник селянського господарства не був зацікавлений у форсуванні реалізації зерна, особливо кормових культур³¹.

Сукупність усіх окреслених чинників призвела до хлібозаготівельних труднощів. Держава все більше втручалась у планування й регулювання хлібних цін. На різноманітних засіданнях лунали емоційні заклики, ставилася вимога якнайшвидше «усупільнити» торговельний хлібооборот. Преса, яка була голосом партійної ідеології, рясніла прокламаціями про так званий «стихийний хлібний ринок» і необхідність підпорядкування його плановим засадам. У періодичних виданнях другої половини 1920-х рр. зустрічаємо значну кількість публікацій із питань політики хлібозаготівель. Критиці піддавалося саме українське селянство, адже йшлося про те, що в УСРР, попри посиленій попит на хлібному ринку, мовляв, продовжують збільшуватися хлібні запаси у селянських господарствах. Робився наголос на тому, що в інтересах держави і «трудового селянства» потрібно вдатися до низки заходів, скерованих на стимулювання хлібної пропозиції³².

Водночас на законодавчому рівні розпочалися гоніння на «спекулянтів» та «куркулів», яких було оголошено винними в «підриві хлібозаготівель». Із 1928 р. активно почала застосовуватися декларована Кримінальним кодексом УСРР 1927 р. кримінальна відповідальність селян, котрі не бажали «дарувати» державі результати копіткої праці з власної землі. Агресивні більшовицькі методи мали кілька спрямувань: насамперед покарати «винних» і водночас показати селянським «масам», що буде з тими, хто не бажатиме здавати зерно на умовах, продиктованих державою³³. Проте такі заходи не змінили ситуацію, а ще більше віддаляли селянство від ідей влади в аграрній політиці, провокували подальше соціальне напруження.

У цілому, слід зазначити, що основною причиною зниження продуктивності зерновиробництва була не просто недалекоглядна та неефективна політика держави, а її виразно негативне ставлення до вільного селянина-товаровиробника, який прагнув зберегти таку необхідну для ефективного функціонування зорієнтованого на ринок господарства свободу в галузі підприємництва. Партійно-радянське керівництво не бажало критично поглянути на результати власної роботи, натомість переклало провину на «куркуля», закидаючи йому зберігання значних залишків хліба у власних коморах, затримку, а то й відмову «здавати» його державі.

²⁹ Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. – Вінниця, 2008. – С.220.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2502. – Арк.2.

³¹ Беркаш В. Питання політики хлібозаготівель // Український агроном. – 1928. – №2. – С.10.

³² Там само. – С.9.

³³ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. – С.180.

Отже хаотично шукаючи шляхи виходу з кризи, влада почала творити жупел «ворога», «куркуля», який нібито «свідомо гальмував» хлібозаготівлі. Суто адміністративними методами власників селянських господарств змушували збільшувати кількість законтракованих площ пшениці й жита (та, відповідно, розраховуватися за врожай на вигідних для держави, але здирицьких для селянина умовах). Було проголошено курс на посилення хлібозаготівель і, водночас, – на максимальну економію споживання зерна селянськими родинами, для чого запроваджено ряд репресивних щодо селянства заходів.

Партійне керівництво, всупереч очевидній господарсько-економічній діяльності, відверто не бажало визнавати помилковість власних рішень і розпоряджень, які в основі своїй і вели до поступового зниження обсягів товарної частини зернового господарства. Така недалекоглядність зазвичай прикривалася демагогічними посиленнями на «злу волю» так званого «куркуля». Ми свідомо вживаємо вислів «так званого», оскільки в матеріалах тогочасної радянської статистики, які стосувалися належності селян до соціальних груп, такого терміна просто не існувало. Натомість було середняцьке, вищесереднє, заможне селянство.

Хлібним труднощам сприяла не лише податкова політика, внаслідок якої селянин або переставав засівати землю в масштабах попередніх років, або просто приховував реальний урожай, щоб мати зерно для посівної кампанії, прокорму худоби та задоволення потреб власної родини, а й дедалі більший політичний тиск кремлівської верхівки, спрямований на поневолення селян шляхом насильницької колективізації. З цією метою у країні розгорнулася активна пропагандистська кампанія щодо необхідності «усуспільнення» сільського господарства, яке нібито було необхідне для «піднесення добробуту» основної маси селянства, збільшення ринку збуту та сировини для великої промисловості, технічної перебудови й «соціалістичного кооперування» з метою викорінення так званих «капіталістичних складників села». Особливий акцент робився на тому, що шляхом втягнення в колгоспи основної маси селянства буде викорінено «індивідуалізм» у хліборобстві. Цілком зрозуміло, що подібна політика вела до знищення селянина як власника й господаря; відповідно він поступово втрачав зацікавленість у веденні власного господарства.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах української радянської дійсності другої половини 1920-х рр. політика держави стосовно селянства означала посилення його експлуатації через форсування темпів індустріалізації, що призвело до негативних наслідків у забезпеченні населення продовольством, до катастрофічної руйнації як сільського господарства у цілому, так й умов життя десятків мільйонів українських селян. Унаслідок експериментів владної верхівки саме їх існування опинилося спочатку в лещатах господарської кризи, а потім і Голодомору 1932–1933 рр.

REFERENCES

1. Abrazumova, O.M., & Kornovenko, S.V. (2017). *Suspilno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2006). *Podatkova polityka Tsentralnoi Rady, uriadiv UNR, Ukrainskoi Derzhavy, USRR (1917–1930 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, L. (2011). Statia 127 KK USRR yak vazhil borotby z pryvatnykom v umovakh rozhortannia nadzvychainykh zakhodiv na pochatku 1928 r. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posbuky*, 20, 177–192. [in Ukrainian].
4. Kalinichenko, V.V. (1991). *Selianske hospodarstvo v dokolbospnii period (1921–1929)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Kotyk, Yu.V., & Kornovenko, S.V. (2016). *Stanovlennia ta diialnist podatkovykh orbaniv USRR u period nepu (1921–1929 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrychchia (1919–1928)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S.V. (2000). Nepivska kontseptsiia "kooperatyvnoho sotsializmu". *Sutnist i osoblyvosti novoi ekonomichnoi polityky v ukrainському seli (1921–1928 rr.)*, 85–114. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Lazurenko, V.M. (2013). *Ukrainske fermerstvo: zlet i padinnia (1921–1929 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Lazurenko, V.M., & Paskalenko, V.Ye. (2011). *Ukrainskyi fermer v dobu NEPu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Marochko, V.I. (2003). Zernova problema ta „kryza khlibozahotivel”. *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini: prychyny ta naslidky*, 265–278. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: istoriko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Morozov, A.H. (1993). *Selo i broshii: Ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu nepu*. Cherkasy. [in Ukrainian].
13. Morozov, A.H. (2020). *Silskohospodarskyi kredyt v dobu nepu (1921–1929)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
14. Zinchenko, A. (2008). *Narysy istorii podilskoho selianstva: 1917–1930 rr.* Vinnytsia. [in Ukrainian].

Valenty LAZURENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of History and Law,
 Cherkasy State Technological University
 (Cherkasy, Ukraine), v.lazurenko76@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Vladyslav OCHERETIANYI

Postgraduate,
 Department of History and Culture of Ukraine
 and Special Historical Disciplines,
 H.Skovoroda University in Pereiaslav
 (Pereiaslav, Ukraine), ocheret97@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0360-7532>

Peasant Grain Production in UkrSSR in the Second Half of the 1920s: The Problem of State Dictate

Abstract. The purpose of the article is to highlight Ukrainian peasant grain production in the second half of the 1920s, to analyze the agrarian policy of the Soviet regime, which led to slow, destructive processes in agriculture. The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, scientificity, multifactoriality and comprehensiveness. The application of problem-chronological, comparative-historical, statistical, logical-analytical, concrete-search methods contributed to the discovery of the essence and logic of the ambiguous social-political and socio-economic processes of the period under study. Scientific novelty is determined by the involvement and elaboration of sources from the problem raised, a critical view of its understanding. The entire range of factors that determined the situation of agriculture in Soviet Ukraine in the second half of the 1920s was analyzed. The main results of the study. A wide range of issues related to the development of grain production as the main source of income of Ukrainian peasant farms in the specified period is considered. The dynamics of the growth of the area of peasant sowings and the process of reducing the number of no-draft and no-remenance farms were analyzed. It has been found that the strengthening of command-administrative pressure, the forced course towards industrialization caused not just negative, but destructive processes in the economic life of the Ukrainian peasantry. The study made it possible to establish that the Soviet authorities used the economic strengthening of Ukrainian grain producers from the mid-1920s in their own interests, increasing financial pressure on peasants with further devastating consequences for their farms for the Bolsheviks' social experiment in the form of collective farms. The article systematically highlights positive and negative trends in grain production; the cause-and-effect relationships of relevant processes and phenomena in the policy of the Soviet government in the second half of the 1920s are analyzed and their consequences in the socio-economic plane are shown.

Keywords: peasant farm, grain crops, sown area, destructive processes, social differentiation, tax policy.